

РІЗЬБЯРСТВО ЗАКАРПАТТЯ В ОЦІНЦІ РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ ПЕРШОЇ ПОЛ. ХХ ст.

УДК 745.51(477.87) «19»

Михайло ХОДАНИЧ,

*викладач Закарпатського художнього інституту,
м. Ужгород, Україна*

Анотація. Досліджується джерельна база, що пов'язана з міжвоєнним періодом ХХ ст. Аналізуються підходи та погляди на історію розвитку різьблення на Закарпатті російськими науковцями-емігрантами. На основі опрацьованого матеріалу зроблено узагальнюючі висновки, де вказано на об'єктивні та суб'єктивні принципи аналізу дослідників.

Ключеві слова: Підкарпатська Русь, різьблення, декорування, художнє дерево, композиція, техніка, орнамент, російська еміграція.

Закарпатське різьбярство, незважаючи на свою багаторічну традицію, стало об'єктом зацікавлення науковців порівняно зовсім недавно – в 20-30 рр. ХХ ст., коли Підкарпатська Русь після розпаду Австро-Угорської імперії ввійшла як складова до Чехословаччини і розпочалось інтенсивне вивчення цього краю як слов'янського анклаву. За свідченням дослідників історії, «у новій слов'янській державі створилися кращі умови розвитку культури...слов'янська ідея віками зближувала культури чехів, словаків і русинів» [3; с. 349]. Фактором, який сприяв процесу вивчення культури Підкарпаття, послужило й те, що влада Чехословаччини виявляла лояльність до російських білоемігрантів, дала їм притулок, забезпечила умови проживання і наукової діяльності. Вони ж, у свою чергу, відзначили спільність власних генетичних коренів з населенням Східних Карпат. Проте, як зазначають історики О. Мазурок, І. Мандрик, закарпатська культура пережила три хвилі інтересу до неї учених із-за Карпат. Перша хвиля пов'язана з 20-50 рр. ХІХ ст., що «було пов'язано з розвитком в Росії слов'янофільства, і, як наслідок цього, – зростанням інтересу до історії і культури слов'янських народів» [1; с.12]. Друга хвиля інтересу вчених Росії до Закарпаття припадає на 2 пол. ХІХ – початок ХХ ст., коли писалися наукові розвідки, в яких «порувалися відносно вузькі питання, проте всебічно розкрива-

лися» [1; с.12]. Третя хвиля дослідницького інтересу російських вчених до Закарпаття припадає на 20-30 рр. ХХ ст. Значна частина цих авторів опинилася в еміграції внаслідок жовтневого перевороту в Росії. До цієї групи належать С. Маковський, В. Саханєв, Є. Недзельський, О. Петров, О. Богатирьов [1; с.13].

Коло інтересів учених першої і другої хвилі стосувалося в основному історіографії та історії Закарпаття (В. Францев, І. Срезневський, Е. Перфецький, В. Вернадський.), усної народно-поетичної творчості (І. Срезневський, Г. Де Воллан). І тільки вчені третьої хвилі звертають увагу на культуру Закарпаття комплексно, у тому числі і на образотворче та декоративно-прикладне мистецтво, зокрема і різьбярство [1].

Так, завдяки системному дослідженню тогочасного професійного малярства О. Ізворін (Є. Недзельський) ввів терміни «руські художники», «руська штука», які вже у радянський час були трансформовані у загальноновизнаний термін «закарпатська школа живопису».

Об'єктом дослідження у цій статті є дві ґрунтовні праці В. Саханєва «Різьба по дереву в Карпатській Русі», «Карпаторуський народний орнамент», а також розвідка С. Маковського «Народне мистецтво Підкарпатської Русі» з огляду їх оцінки дерев'яного різьбярства на Закарпатті.

Сергій Костянтинович Маковський (1877-1962) народився в Санкт-Петербурзі, був відомим художником і мистецтвознавцем, який опинився в еміграції внаслідок жовтневого перевороту. Проживає в Празі з 1920 р., згодом виїжджає у Париж. У празький період виявляє інтерес до народного мистецтва закарпатських русинів. З його ініціативи 1924 р. у Празі організована перша виставка русинського мистецтва «Мистецтво і народ Підкарпатської Русі». У процесі підготовки до цієї виставки написав працю «Народне мистецтво Підкарпатської Русі» (видано чеською, французькою та англійською мовами) [1; с. 518].

Всеволод Васильович Саханєв (1885-1940) народився 20 квітня 1885 року в Євпаторії. Закінчив історико-філософський факультет Петербурзького університету. З 1924 року і до кінця своїх днів живе у Празі, де стає (1925-1940) магістром і доцентом «Російського народного університету» (Вчені Росії про Закарпаття, с. 510) Як історик мистецтва та педагог, інтенсивно вивчає історію та етнографію підкарпатських ру-

синів, публікує в 1932 р. на основі польових досліджень статтю «Різьба по дереву в Карпатській Русі» (Центральная Европа. – Прага, 1932) [1; с. 518].

Отже, названі вище праці С. Маковського та В. Саханєва стали основою дослідження різьбярства на Закарпатті.

Звернемося до їх огляду.

Основна думка обох авторів:

1) культура русинів-українців Закарпаття малодосліджена, проте зрозуміло, що це крайня південо-західна гілка східно-слов'янського походження;

2) різьба по дереву на Закарпатті – тільки залишки могутнього раніше явища народної культури, що збереглося перш за все в сакральному мистецтві;

3) закарпатська різьба не має такого могутнього автохтонного кореня, як різьба Гуцульщини;

4) вона перебуває під культурним впливом ідентичних явищ з півдня та заходу, а також з боку Гуцульщини, тому неоднорідна – на різних територіях переважають різні техніки виконання, різні стильові вияви.

В. Саханєв, зокрема, зазначає: *«Про Карпатську Русь склалася думка як про класичний край різьби, і ніби всі умови дійсно б мали відповідати цьому. Але допитливий турист здивується, коли в повсякденному вжитку не знайде нічого, крім ринкових, часто фабричних виробів». «Хижа» бідного представника народу майже порожня: стіл, одна-дві лавки і яка-небудь поличка для речей. У порівняно заможнішого селянина до перерахованих речей може додатися парадний «мисник», а також кілька стільців та фабричний буфет для цінніших речей. Стіни прикрашені олеографіями ікон та кількома фабричними тарілками. Хоча далі автор визнає, що «і в домашньому побуті ще подекуди можна знайти хороші різьблені предмети місцевого виготовлення. Щоправда, вони тепер не є в прямому розумінні вжитковими і знайти їх не так легко. Але все ж вони існують і свідчать про недавнє багатство різних предметів і в побуті» [5; с. 355].*

Невелику кількість прикрашених різьбою речей у побуті русина-українця Закарпаття В. Саханєв пов'язує з результатом тяжкого життя та економічного занепаду краю. Але при цьому зазначає, що порівняно недавно все ще було інакше, про що свідчать, насамперед, карпаторуські церкви: *«Відомо,*

що церкви в Карпатській Русі створювались виключно трудами і поданням самих прихожан ... благочестивою справою було не купляти необхідні речі, а виготовити їх власними руками» [5; с. 354-355].

Дослідник має на увазі дерев'яні напрестольні хрести, великі та малі виносні підсвічники, панікадила, утвар - таку як потири, дискоси, ємкості для води. Щодо їх виконання зазначає: *«У манері різьби відчувається досвідчена рука і давня культура майстерності» [5; с. 355].*

Звертаючи увагу на предмети церковного вжитку, дослідник зупиняється в першу чергу на іконостасах. Зазначаючи, що церковне будівництво набуло особливого розвитку у часи заснування церковної унії (кін. XVII – поч. XVIII), коли найбільш поширеним стає стиль бароко (чим давніший іконостас, тим *«бідніші його розводи і грубіші грою світла і тіні»*). Але іконостаси, які датовані ближче до середини XVIII ст., вирізняються більш характерним рисунком, це майже завжди багаті рослинні мотиви з захованими в них традиційними виноградними гронами. Різьба, на думку дослідника, приваблює увагу точністю та досконалістю виконання, рисунок елементів різьби – багатством фантазії та особливою декоративністю й пишністю. Особливу увагу привертають царські ворота. В. Саханєв зазначає, що домінуючим на них є мотив виноградної лози з гронами та шістьма медальйонами, зрідка з'являється мотив *«дерева Єсея»*.

Звертає увагу Саханєв і на панікадила з дерева, які на той час хоч ще знаходяться у вжитку, але інтенсивно витісняються металевими аналогами. Типово - це ряд підсвічників, закріплених довкола центрального ядра, які є бароковим завитком з волютою на завершенні. В.Саханєв знаходить також панікадила з елементами, що нагадують фантастичних птахів та тварин. Таким чином, панікадила є одним із свідчень звертання місцевих закарпатських майстрів до пластичного різьбярства.

Під час наших польових досліджень, проведених у 2005-2010 рр. у дерев'яних церквах Воловецького, Міжгірського районів нами було виявлено подібні панікадила в храмі св. Миколая Чудотворця с. Ізки, частину яких знято з користування, і вони зберігаються у церковних дзвіницях (церква с. Негровець Міжгірського району).

Як зазначає дослідник, «більше місця для фантазії художнику надає виготовлення великих виносних підсвічників» [5; с. 357]. У їх основі традиційна вертикальна балясина на ніжці чи підставці, зверху увінчана вертикальним плоским диском з мальованими іконами та гніздами для свічок. Весь підсвічник зазвичай декорований різьбленням у стилі бароко, з застосуванням мотивів виноградної лози, волют. В. Саханєв відзначає і прикрашення престолу, виробництво потирів, цікавих своєю нетрадиційною формою, що скоріше нагадує кубок, який розширюється доверху і не відрізняється пишним декором.

Більш художньо довершеними, за свідченням В. Саханєва, видаються дерев'яні напрестольні хрести, колекція яких зберігається в етнографічному музеї Праги. Автор вважає, що серед різьблених церковних предметів вони якнайбільше давали можливість майстру проявити власний художній смак у декорі (це виявилось у використанні чисто народних декоративних мотивів «ялиночки», «городчатої лінії» (насічка, драбинка – ав.) тощо), оскільки, на думку дослідника, при виконанні інших речей майстра зв'язувала традиція, завдання та майже обов'язкова вимога дотримуватися стилю бароко. Дослідник зазначив, що, на жаль, дерев'яних предметів домашнього вжитку залишилося зовсім мало, а в добре проілюстрованій виданій перед цим книзі С. Маковського зображено багато предметів з дерева, однак важко спиратися на ці малюнки, оскільки багато з них предмети не з Карпатської Русі, а з Галичини. Хоча автор і не заперечує, що цікаві мотиви, такі як «палички», «ялиночки», «городчаті лінії», концентричні та ексцентричні кружальця, притаманні й етнічним групам по обидва боки Карпат.

У поле зацікавлень дослідника потрапляє орнаментика на столах та скринях, які він знаходить на горищах: боки цих виробів «усуціль покриті орнаментом із кіл з уписаними в них зірками з шістьма променями. Одне коло від іншого відділене двома хрестами, розміщеними один над одним, що складаються з п'яти малих ромбиків» [5; с. 362]. Автор відзначає, що всі скрині мають одні й ті ж самі елементи орнаменталізації – кола, вписані в них шестипроменеві зірки, хрести та городчаті лінії. Додамо від себе, що в різьбі, очевидно, збережено символи найдавніших язичницьких вірувань, пов'язані з сонцем, природою, а також доповнено їх оберегом християнської доби – хрестом.

В. Саханєв робить висновок, що основним мотивом карпаторуського орнаменту є коло або диск. Це доводять типові орнаменти на скринях, різноманітному посуді, у вишивці. Оскільки в вишивці ромб чи квадрат замінюють коло, *«таким чином, мотив сонячної символіки виступає основним для карпаторуського орнаменту...»* [5; с. 362]. Далі робиться правильний висновок, що доповнює узагальнення: *«Додаткові орнаментальні мотиви, як-от городчата лінія, також сягають давньоруських та загальнослов'янських особливостей народного мистецтва, що дозволяє стверджувати про древність елементів карпаторуського орнаменту.»* [5; с. 362].

Сергій Маковський 1924 р. у Празі організовує виставку «Мистецтво і народ Підкарпатської Русі», чим започатковує наукове вивчення мистецтва Закарпаття. У процесі підготовки цієї виставки пише дослідження «Народне мистецтво Підкарпатської Русі», яке одразу видається чеською, французькою та англійською мовами [1; с. 518]. У процесі збору експонатів для виставки С. К. Маковський ознайомився з «підкарпатським художнім фольклором» від Нової Стужиці (крайньої північно-західної точки Верховини) до головного села Гуцульщини - Ясіня. Свою увагу він звертає на те, що підпадає під визначення «народне мистецтво», і його мета – зібрати музейний матеріал для подальшого систематичного вивчення [2; с. 363], як для популяризації кращих зразків народного мистецтва, так і викликати інтерес у широких колах до народу, що проніс через століття гноблення «традицію своїх узорів і побутових навичок». С. К. Маковський зауважує, що цивілізаційні процеси згубно впливають на народні традиції, які склалися в краї; що краса народного мистецтва приваблива закладеним у нього народним духом, спадкоємністю праці безлічі майстрів, яка передається з покоління в покоління з незапам'ятних часів. І припускає: «Відкриття» підкарпатського села може дещо вплинути на сучасне «декораторство» [2; с. 384]. Він звертає увагу на те, що народне мистецтво, слідуючи традиції, дає майстру можливість якоюсь мірою імпровізувати і тим самим проявити власну творчість: *«Сільський ремісник, всо́те і втисячне повторюючи предмет, у якійсь мірі імпровізує як істинний художник. ... постійно відчувається жива фантазія творця»* [2; с. 384].

Дослідник відзначає технічну міцність, відповідність форми матеріалу, доцільність як взаємопов'язані якості в предме-

тах народного мистецтва, а також відшліфований смак відповідно до народних традицій: *«Народне мистецтво – це майже завжди урок гарного смаку. Форми його відповідають життєвому сенсу. Нічого – на показ, для зовнішнього ефекту, для зайвості ...мистецтво села тяжіє до співрозмірності та скромності»* [2; с. 386].

Дослідник першим у науці виводить гіпотезу про те, що коріння «руського стилю» Підкарпаття сягає загального, спільного для всіх слов'янських народів ґрунту... але *«питання про древне походження – занадто складне, та при теперішньому стані художньої етнографії, навряд чи може бути розв'язане»*.

Дослідник у плані народного мистецтва виділяє наступні райони Закарпаття: **верховинський**, що складається з бойківського та лемківського, **лишаківський** та **гуцульський**, які відрізняються особливо помітними розбіжностями в типах вишивки. Зауважує на тому, що Верховина – край бідний, район долини річки Тур'ї заможніший, і це відображається на домашніх промислах: *«... не так давно вся місцевість (долина річки Тур'ї) славилася ткацтвом та дерев'яною різьбою. Пам'ять про вправних різьбарів жива й понині, і варто обійти хати, одну за другою, як я це і зробив на шляху від Ворочева в Сваляву, щоб побачити скрині, з невігадливим, але справжнім орнаментом»*. З півдня, як зазначає дослідник, підходять райони з польсько-словацькими та «нео-мадярськими» впливами, які майже витруїли першооснови автентичного декоративно-прикладного мистецтва.

У марамороських долинах, де етнічною групою виступають «лишаки» (Тячівщина, Хустщина), різьба по дереву відрізняється від гуцульської, тут відчутний румунський вплив.

На Гуцульщині досліднику найбільш цікавими, після вишивки, видається різьблення, але *«в даний час і тут різьблення – це скоріше переказ минулого, ніж живе ремесло, і доводиться важко відшукувати по дідівських обійстях фляги, ложки, маслянки, прялки з різьбленим та випаленим орнаментом. І разом з тим традиція ще не померла, можна ще знайти вправних різьбарів та випалювальників по дереву, та й форми предметів доводять благородність традиції.»* [2; с. 393].

Дослідженню дерев'яних церков автор не надає важливого значення, обґрунтовуючи це тим, що *«їх декоративність є в значній мірі вторинним явищем, менш пов'язаним з етнографією регіону»* [2; с. 394].

На думку С. Маковського, дерев'яна різьба – давнє народне ремесло гуцулів. Учений згадує напрестольний хрест із збірки доктора В. Залозецького, який зібрав підкарпатські церковні старожитності для музею «Просвіти» в Ужгороді. Особливо виділяє напрестольний хрест (1872 р.) із с. Ясеня: *«...Відчуття, з яким різьбяр виконав стилеве завдання, винятковий смак, віднайдений ним у спрощенні деталей оригіналу, викликають захват»* [2; с. 395]. Дослідник виводить основні народні мотиви декорування, такі як «нарізки» або «рубчики», «кривульки», «кліни», «колоски», «зубчики».

Особливою заслугою С. Маковського є те, що він вводить у контекст наукового дослідження творчість окремих майстрів-різьбярів. Так, називає майстра Юрія Михальчука, на прізвисько Чуперек, спеціальністю якого було виготовлення баклажок різного об'єму, простих і подвійних, прикрашених різьбою простого декоративного мотиву: смужка пряма та з півкругів на різних предметах у різній послідовності та кількості. Згадує Івана Маркульчека з околиці с. Ясеня, на прізвисько Чекерес, який займався виготовленням дерев'яного посуду, прикрашеного випаленим орнаментом. Учений вважає, що ще недавно такий посуд мав попит, і найдовше затрималася традиція його виготовлення в Косівській Полянці [2; с. 399]. Згадує відому і в наш час сім'ю Шкрібляків та їх послідовників. Ці люди зуміли максимально використати донесену з віків прадавню традицію декорування дерева. Таке мистецтво стало новим, але гармонійно вписалося і прижилося в місцеву культуру. С. Маковський називає стиль «учених» майстрів Шкрібляків нео-ренесансним.

Отже, дослідження С. Маковського і В. Саханєва були першими науковими розвідками, у яких зроблено опис та характеристику різьбярства Закарпаття, здійснено спробу систематизації за художньо-стильовими особливостями, навіть за індивідуальними ознаками майстрів у ретроспективному та компаративному (зіставно-порівняльному) ракурсах. Обидва дослідники визнають високий прагматизм та утилітарність виробів з дерева та різьби по ньому в західній та центрально-південній частині Закарпаття, вплив на неї культури словаків, угорців, румунів. Учені виокремлюють як високого рівня автентичне явище дерев'яну різьбу гуцулів, яка найбільше збереглася і переживає добу ренесансу в творчості освічених майстрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини/ Упор., передмова О. С. Мазурка та І. О. Мандрика. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. – 520 с.
2. *Маковский С. К.* Народное искусство Подкарпатской Руси/ Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини/ Упор., передмова О. С. Мазурка та І. О. Мандрика. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. – С. 383-504.
3. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918-1945)/ І.М.Гранчак та ін. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
4. *Саханев В. В.* Карпаторусский народный орнамент/ Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини/ Упор., передмова О. С.Мазурка та І.О. Мандрика. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. – С. 364 – 371.
5. *Саханев В. В.* Резьба по дереву в Карпатской Руси / Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини/ Упор., передмова О. С.Мазурка та І. О. Мандрика. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. – С. 354-363.

CARVING TRANSCARPATHIA. RUSSIAN SCIENTISTS ASSESSING OF THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Michael HODANYCH,

*lecturer of Transcarpathian Art Institute,
Uzhgorod, Ukraine*

Annotation. *The source base, which is associated with the inter-war period of the twentieth century, is investigated in this article. Approaches and views on the history of carving of Russian emigrant scientists in Transcarpathia are analyzed. Based on the processed material generalizing findings were made and indicated on the lens and the subjective principles of researchers' analysis.*

Keywords: *Subcarpathian Rus, carving, decorating, woodwork, composition, technique, ornamentation, Russian emigration.*